

ПОВИННОСТІ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНЕЛИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Проблема повинностей селян щодо їх панів у часи давньої Речі Посполитої в польській історіографії опрацьована доволі добре. Особливо багато праць, присвячених цим питанням, з'явилося після Другої світової війни. Така популярність досліджуваної тематики пояснювалась тогочасною політичною ситуацією в Польщі. Вивчення проблем, пов'язаних із експлуатацією селян шляхтою і магнатами, з точки зору існуючої тоді ідеології, було не тільки популярне, але навіть бажане. Тим не менш, ідеологічна забарвленість цих праць залишає бажати кращого щодо їх якості. Крім того, недоступність українських і білоруських архівів для більшості польських дослідників зумовила, що вони зосередились на вивченні становища і повинностей селянства на власне польських землях. У зв'язку з цим, публікації, в яких порушувались проблеми панщини на українських землях, були відносно рідкісні. В наш час можливості дослідження цієї проблематики значно більші, однак, тематика панщини і селянських повинностей у часи першої Речі Посполитої привертає значно менше уваги істориків в порівнянні до другої половини XX століття.

Однією з проблем, котра вимагає ширшого опрацювання, є повинності селян на землях українських воєводств Речі Посполитої. На думку дослідників, на цих теренах повинності були або відносно низькими, або надзвичайно високими. Наприклад, у першій половині XVII ст. велику свободу мали селяни, котрі мешкали на прикордонних землях Лівобережної України — вони спочатку отримували звільнення від податків, а пізніше виконували невелику панщину і платили чинш¹. Зовсім іншою була ситуація на землях сучасної Західної України, де селян обкладали багатьма додатковими повинностями². Вже в середині XVII ст. французський військовий інженер і картограф Вільгельм Левасер де Боплан, котрий тривалий час перебував на українських землях, відзначав, що доля українського селянина, у випадку коли він трапляв на злого пана, може бути значно гіршою, ніж доля невільника на галерах³. Свого апогею така експлуатація досягла в XVIII столітті, коли селянські повинності в українських воєводствах були набагато вищими, ніж в інших частинах Речі Посполитої⁴.

Інформацію про повинності селян можна віднайти, між іншим, у спеціальних інвентарях, котрі створювались під час проведення люстрацій. Як правило, вони були частиною ширшої документа-

ції, котра стосувалась окремих маєтностей. До її складу входили також детальні описи кількості підданих та річних доходів. Прикладом таких зібрань документів є інвентарні описи володінь Потоцьких у Чернелиці 1753 і 1757 років⁵, матеріали, які стосуються врегулювання майнових справ між власником Чернелиці Петром Потоцьким і його кредиторами в 1780 році⁶ та інвентарний опис володінь Вікторії Підбельської в Чернелиці з 1798 року⁷. Серед них знаходяться, наприклад, списки повинностей і обов'язків мешканців містечка.

З огляду на невелику кількість збережених документів, котрі стосуються Чернелиці, важко детально відтворити економічне життя містечка в XVIII столітті. Однак без сумніву, це був період значно стабільніший ніж останні десятиліття XVII століття, коли ці землі зазнавали неодноразових і руйнівних нападів татарів, турків і козаків⁸. У XVIII столітті до подібних ситуацій доходило рідко, хоча повністю уникнути грабівницьких нападів Чернелиці все ж не вдалося. Наприклад, у 1739 році чернелицькі володіння Михайла Потоцького були зруйновані козаками, що перебували на російській службі⁹. Необхідно також пам'ятати, що місцева людність періодично потерпала від пожеж чи епідемій. Таку ситуацію спостерігаємо в 1770 році, коли місто потерпало від епідемії зарази. Без сумнівів, це вплинуло на ситуацію місцевих жителів, котрі в той час були обкладені додатковими повинностями на користь військових відділів, що перебували в містечку і діяли проти Барської конфедерації¹⁰.

Найтяжчою з перспективи місцевих мешканців однозначно була панщина, розмір якої протягом XVIII ст. зріс в порівнянні до попереднього століття. Як твердить Збігнев Лотис, це було наслідком Андрухівського договору 1667 року і Вічного миру 1686 року, коли Річ Посполита втратила Смоленську, Сіверську і Чернігівську землі, а також Лівобережну Україну з Києвом¹¹. На думку історика, зменшення території Речі Посполитої призвело до того, що власники магнатських латифундій намагались компенсувати втрати частини своїх володінь з допомогою збільшення селянських повинностей¹².

З огляду на брак джерел для періоду перед 1753 роком, важко окреслити, як виглядали повинності жителів Чернелиці до середини XVIII століття. Можна однак відносно добре їх відтворити для періоду другої половини XVIII століття. Так, згідно інвентаря 1780 року, в період між 5 травня (св. Юрія) і 14 жовтня (свято Покрови) парні селяни, тобто такі, що обробляли землю парою волів, були зобов'язані виконувати три дні панщини на тиждень. У свою чергу, від 14 жовтня до 5 травня вони відробляли два дні панщини. Селяни, котрі володіли тільки одним волем і називались одиничними, мали відпрацьовувати на панському полі як

влітку, так і взимку по два дні на тиждень. Піші (ті, що не мали волів) і халупники (безземельні селяни) мали обов'язок, незалежно від пори року, відпрацьовувати один день панщини на тиждень¹³. Відповідно, парні селяни відпрацьовували 127 днів панщини на рік, одиничні — 104 дні, а піші і халупники — 52 дні. Крім того, від оброблюваної землі необхідно було платити чинш в розмірі 15 грошей для парних селян і 7,5 грошей для одиничних і піших¹⁴. Більше того, на користь панського двору протягом року необхідно було віддати певну кількість вівса (парні — 3 центнери, одиничні і піші — 1 центнер і 16 гарнців), птиці (парні — 1 гуску, 1 когута, п'ять курей і шість яєць, одиничні — пів гуски, пів когута, три курки і шість яєць; піші — одну четверту частину гуски, три курки і шість яєць)¹⁵.

Селяни мали також обов'язок виготовлення для пана круп, які необхідно було доставляти до двору. Так само було з праженими коноплями — парні селяни мали віддати один клубок, а одиничні і піші — півклубка¹⁶. Від таких обов'язків були звільнені чернелицькі ремісники, котрі взамін за це мали працювати на панських городах¹⁷.

Черговим обов'язком чернелицьких підданих щодо свого пана був садовий податок, котрий полягав в тому, що необхідно було

Портрет Михайла Потоцького і Марціани Потоцької — власників Чернелиці в XVIII столітті.

віддати частину врожаю фруктів на користь двору, або сплати податки від кожного дерева: 1 злотий від грушки, 15 грошей від сливки, вишні і яблуні, 3 гроші від черешні і 1,5 гроші від дички¹⁸. Як виникає з інвентарів, селяни були також зобов'язані сплачувати річну данину від зібраного меду і вирощеної худоби та птиці¹⁹.

Наступний інвентарний опис засвідчує, що між 1780 і 1798 роками відбулись певні зміни в розмірі панщини. Зокрема, для парних селян він збільшився. Інвентар 1798 року вже не регулює кількості днів панщини протягом тижня, як це було в інвентарі 1780 року. Відомо, що в 1780 році літній період панщини охоплював від 5 травня до 14 жовтня. Інвентар 1798 року вже не визначав конкретних дат, вказуючи, що літній період складає 29 тижнів, а зимовий — 23 тижні²⁰. Відповідно, парні селяни були змушені відпрацьовувати вже 133 дні панщини, що було на 6 днів більше в порівнянні до попередніх років. Для одиничних і піших селян розмір панщини залишився такий самий як і в 1780 році. Таким самим залишився і чинш від оброблюваної землі, котрий складав 15 грошей для парних і 7,5 гроші для одиничних і піших селян²¹. Халупникам панщина була замінена на чинш, розмір якого не був вказаний, при умові, що якби вони не могли його сплатити, то мали обов'язок відпрацювати 12 днів панщини²². У схожій ситуації перебували млинарі, котрі мали платити податок від млинного каменю і ґрунту, який вони використовували. Крім того, вони мали також віддавати пану менші клубки пряжі і сплачувати данину птицею. В їх випадках ціною за зменшення повинностей був обов'язок утримувати млини в доброму стані і проводити всі необхідні ремонти власним коштом²³.

Черговим податком чернелицьких селян було рогове, або оплати за використання лугів і пасовищ, що належали до панського двору. Вона складала 1 злотий від дорослих коней, волів і корів, 20 грошей від трьохлітніх тварин і 10 грошей від озимих, тобто тих які були народжені перед зимою²⁴. У випадку овець і свиней необхідно було заплатити 7,5 грошей від дорослої тварини і таку саму суму від двох молодих тварин. Крім того, кожному десяту вівцю з ягнятком необхідно було віддати панові²⁵.

Так само як і в 1780 році, в останніх роках XVIII століття чернелицькі селяни були зобов'язані віддавати на користь двору частину зібраного вівса і податок з птиці. Однак, ці повинності не зазнали відчутних змін і зберігали попередній розмір²⁶. Але відомо, що станом на 1798 рік від цієї повинності можна було відкупитись, сплативши 2 злотих за овес, 1 злотий за гуску, 15 грошей за когута, 10 грошей за курку і шеляг за яйце²⁷. Власникові маєностей необхідно було також віддати частину меду або заплатити податок за нього в розмірі 7,5 грошей²⁸.

Як в 1780 році так і в останніх роках XVIII ст. піддани мали обов'язок віддавати власникові прядиво в кількості одного клубка. Його величина була детально окреслена і для парних селян складала 30 ниток у ряді, а для одиничних і піших — 15 ниток²⁹.

Крім того, інвентар 1798 року зафіксував ще одну повинність селян Чернелиці — під час сінокосів і жнив кожний селянин, залежно від категорії, мав один або два дні працювати на панській землі, отримуючи за це спеціальну плату³⁰.

Необхідно згадати, що селяни були також зобов'язані додатково сплачувати десятину на користь костелу або церкви³¹. В досліджуваних інвентарях відсутня інформація про цю форму повинностей, однак можна припустити, що вона була схожою до інших частин Речі Посполитої і сплачувалась або снопами або грішми³².

Без сумніву, найчисельніша група чернеличан займалась обробіткою землі. Але в місті працювало й чимало ремісників. Найчисельнішою була група ткачів — їх цех у 1753 році налічував 30 осіб³³. Ймовірно, що саме на їх потреби місцеві селяни мали віддавати пану пряжу з коноплі. Далі вона мали потрапляти до ткачів, де перероблялась, а згодом частина готової продукції поверталась до пана³⁴. Інші ремісничі професії в Чернелиці не були такими чисельними. Інвентар 1753 року вказує, що в місті було 12 шевців, 3 кушніри, 4 ковалі і 8 мельників³⁵. Крім того, кілька чоловік працювало на панському дворі в якості обслуги³⁶.

Під кінець XVIII ст. у Чернелиці відчутно збільшилась група євреїв. Якщо в у 1753 році їх було всього 15³⁷, то згідно інвентаря 1780 року в місті нараховувалось вже 45 євреїв³⁸. В інвентарі 1780 року не йдеться про їх повинності, однак відомо, що станом на 1798 рік євреї, які не володіли землею, не мали обов'язку відробляти панщину, але мали сплачувати чинш у розмірі 6 злотих для халупників і 3 злотих для загородників. Вони були також зобов'язані до сплати рогового і бжільничого податку³⁹.

Додатково, незалежно від виконуваних обов'язків, всі мешканці Чернелиці зобов'язані були брати участь в шарварках, ремонті мостів, гребель, млинів, панського двору і відбувати службу в нічній варті⁴⁰.

Підсумовуючи, треба відзначити, що в порівнянні до 1780 року, в останніх роках XVIII ст. розмір більшості повинностей жителів Чернелиці на користь панського двору залишився незмінним. Цікаво, що інвентарі не зберегли даних про судовий податок, однак не маємо підстав припускати, щоб він був ліквідований. Без сумнівів, найбільшою зміною було збільшення панщини для селян, що володіли парою волів — з 127 до 133 днів. Цікаво також, що в інвентарі 1780 року відсутня інформація про додаткові дні панщини під час сінокосів і жнив, які підлягали окремій оплаті. Введен-

ня такої панщини і оплати напередодні 1798 року можна оцінювати двояко. З одного боку, селяни були зобов'язані відпрацювати додаткові дні для пана в найбільш гарячу пору року. З іншого боку — окрема оплата за цю працю (її розмір не поданий в інвентарях) допомагала селянам сплатити інші податки.

ПОСИЛАННЯ:

1. Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. — Kraków, 2010. — S. 31–32.
2. Там само.
3. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / red. Z. Wujcik. — Warszawa, 1972. — S. 111.
4. Яковенко Н. Нарис Історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Київ, 1997. — S. 325–326.
5. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [далі: AGAD]. — Zbiór Aleksandra Czolowskiego — Sygn. 452. — Арк. 75–81; Львівська Національна Наукова бібліотека України імені В. Стефаника [далі: ЛННБ]. — Відділ рукописів. — Ф. 141: Фонд Олександра Чоловського. — Оп. 1. — Спр. 159. — 40 арк. Див. також: Нагірний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1757 року // Галичина. — Івано-Франківськ. — Т. 22–23. — 2013. — С. 416–424.
6. Центральний Державний Історичний Архів у Львові [далі: ЦДІАЛ]. — Ф. 134. — Оп. 2. — Спр. 860. — Арк. 19.
7. ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 141: Фонд Олександра Чоловського. — Оп. 1. — Спр. 449. — 17 арк. Див. також: Нагірний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. — Івано-Франківськ. — Т. 22. — 2013. — С. 21–26.
8. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. — Sygn. 2862: Juszyński do Kazimierza Czartoryskiego ze Lwowa 20 kwietnia 1695. — Арк.739.
9. ЦДІАЛ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 1790–1791.
10. Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Sygn. 5460: Szymański do NN, z Czernelicy 29 listopada 1770 r. — S. 109–109v.
11. Łotys Z. Kwestia chłopska w świadomości społecznej polskiego Oświecenia. — Olsztyn, 2001. — S. 51–52.
12. Там само.
13. ЦДІАЛ. — Ф. 134. — Оп. 2. — Спр. 860. — Арк. 92.
14. Там само. — Арк. 20.
15. Там само.
16. Там само. — Арк. 19, 92.
17. Там само. — Арк. 92.
18. Там само.
19. Там само. — Арк. 18v–19; ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 9–16.
20. ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 449. — Арк. 8.
21. Там само. — Арк. 8–9.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.

27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само.
31. Baranowski B. Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku. — Warszawa, 1958. — S. 67–68.
32. Gływka D. Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku. — Warszawa, 1991. — S. 70.
33. AGAD. — Zbiyr Aleksandra Czołowskiego — Sygn. 452. — Арк. 75.
34. Archiwum Narodowe w Krakowie. — Teki Schneidra — 336: Przywilej Mikołaja Potockiego dla cechu tkackiego w Czernelicy 5 grudnia 1714 r.
35. AGAD w Warszawie. — Zbiyr Aleksandra Czołowskiego — Sygn. 452. — Арк. 76, 80.
36. Там само. — Арк. 77.
37. Там само. — Арк. 81
38. ЦДІАЛ. — Ф. 134. — Оп. 2. — Спр. 860. — Арк. 22v-23v.
39. ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 449. — Арк. 8.
40. ЦДІАЛ. — Ф. 134. — Оп. 2. — Спр. 860. — Арк. 92.

м. Краків